

Onderzoek naar de kosten van gemeenten voor het organiseren van de Tweede Kamerverkiezingen 2021

Verkiezingen in tijden van corona

Andersson Elffers Felix

Maliebaan 16
Postbus 85198
3508 AD Utrecht

+31 30 236 30 30
mail@aef.nl
www.aef.nl

Kamer van Koophandel
30096560

Datum

27 mei 2021

Opdrachtgever

Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)

Contact AEF

Peter van Zoest

Jonas van Leeuwen

Leonor Corte Real

Referentie

GV647/aef - verkiezingen in tijden van corona

Inhoud

1	Introductie	4
1.1	Aanleiding	4
1.2	Geboden compensatie.....	4
1.3	Onderzoeksvraag	5
1.4	Leeswijzer.....	5
2	Aanpak	6
2.1	Methode en stappenplan.....	6
2.2	Belangrijkste uitgangspunten	8
3	Type kosten	9
3.1	Reguliere kosten en meerkosten corona	9
3.2	Huisvesting.....	9
3.3	Personeel.....	9
3.4	Materiaal	10
3.5	Overig	10
4	Uitkomsten	11
4.1	Categorisering van inzichten	11
4.2	Op hoofdlijnen	11
4.3	Huisvesting.....	12
4.4	Personeel.....	13
4.5	Materiaal	15
4.6	Overig	17
5	Conclusies	18
	Bijlage I: totaal tabel in percentages	21
	Bijlage II: deelgenomen gemeenten	22

1 Introductie

1.1 Aanleiding

Vanwege de uitbraak van covid-19 zagen de Tweede Kamerverkiezingen 2021 er anders uit dan de afgelopen decennia. In de *Tijdelijke wet verkiezingen covid-19*¹ zijn onder andere maatregelen afgesproken om 1,5 meter afstand in het stemlokaal te kunnen houden, meerdere dagen te kunnen stemmen en de stem per post uit te brengen. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) hebben over de financiering van deze extra maatregelen vóór de verkiezingen al afspraken gemaakt. BZK heeft een financiële compensatie toegekend aan gemeenten. Dit telt op tot een totaal van € 94 miljoen voor gemeenten, waarvan € 51 miljoen te relateren is aan corona, zoals onderstaande tabel weergeeft.

Type kosten	Hoogte van het bedrag	Onderbouwing
Regulier	€ 43 miljoen	Rijksbegroting
Coronamaatregelen	€ 29 miljoen	Septembercirculaire 2020
Vervroegd- en briefstemmen	€ 22 miljoen ²	Decembercirculaire 2020
Totaal	€ 94 miljoen	

1.2 Geboden compensatie

Het is voor de VNG belangrijk te weten of de compensatie voor gemeenten toereikend is

Begin 2021 hebben verschillende gemeenten zich bij de VNG gemeld, zij gaven aan dat de huidige compensatie (€ 51 miljoen) naar verwachting niet toereikend is om alle corona gerelateerde meerkosten voor de Tweede Kamerverkiezingen te dekken.

Dit is voor de VNG aanleiding geweest om hier verdiepend onderzoek naar te laten doen

Eerder heeft Andersson Elffers Felix (AEF) voor de VNG onderzoek gedaan naar de te verwachten financiële effecten van de coronamaatregelen tijdens verkiezingen (met als uitkomst de € 29 miljoen) en een second opinion uitgevoerd op de berekeningen van het ministerie van BZK voor vervroegd stemmen en het briefstemmen (met een inschatting van

¹ <https://wetten.overheid.nl/BWBR0044317/2021-01-01>

² Naast dit bedrag zijn er ook middelen beschikbaar gekomen voor het Rijk die ingezet zijn voor ondersteuning van gemeenten voor o.a. werving en communicatie. Ook is er, vanwege corona, voor het experiment centraal tellen een extra vergoedingen aan deelnemende gemeenten uitgekeerd.

de kosten van € 22 miljoen). Het verdiepend onderzoek moet antwoord geven op de vraag of de € 51 miljoen een juiste inschatting is geweest.

U leest de uitkomsten van dit onderzoek in dit rapport

De VNG heeft AEF gevraagd inzicht te geven in de werkelijke kosten die gemeenten hebben gemaakt voor de organisatie van de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2021 vanwege corona. BZK fungeerde tijdens dit onderzoek als klankbord.

1.3 Onderzoeksvraag

Het onderzoek richt zich op de werkelijke kosten in relatie tot de tot op heden geboden compensatie vanwege corona. Om tot dit inzicht te komen, beantwoorden we de volgende onderzoeksvragen:

- Welk type kosten maken gemeenten aanvullend vanwege de coronamaatregelen?
- Wat zijn de werkelijk gerealiseerde kosten en het totaalbedrag aan uitgaven?
- Hoe verhoudt zich dat tot de geboden compensatie?

Het doel van het onderzoek is inzicht te krijgen in de werkelijk benodigde compensatie voor gemeenten voor het organiseren van de Tweede Kamerverkiezingen van 2021. Hierbij maken we expliciet de vergelijking tussen de gerealiseerde kosten en de tot op heden geboden compensatie. Daarbij kijken we enkel naar de corona-gerelateerde meerkosten. De hoogte van de reguliere middelen bedoeld voor het organiseren van de verkiezingen laten we buiten beschouwing.

We kijken enkel naar de meerkosten en gaan hierbij niet in op het proces

In de interviews die we tijdens de uitvoering van het onderzoek hebben uitgevoerd, is meermaals ook het proces naar voren gekomen. Veel dingen in het proces waren anders dan anders en vaak nieuw. In een losse evaluatie vanuit het ministerie van BZK wordt hier aandacht aan besteed. Wij gaan hier in dit onderzoek niet specifiek op in, tenzij het een belangrijk argument is voor gemaakte meerkosten.

1.4 Leeswijzer

Dit rapport is als volgt opgebouwd:

- in **hoofdstuk 2** leest u over de onderzoekaankpak, methoden en de uitgangspunten.
- in **hoofdstuk 3** schetsen we de verschillende typen kosten.
- in **hoofdstuk 4** presenteren we de belangrijkste uitkomsten.
- in **hoofdstuk 5** analyseren we de uitkomsten en trekken de conclusies.

2 Aanpak

2.1 Methode en stappenplan

Er is gewerkt met een landelijke uitvraag en een dieptestudie

De gehanteerde methode steunt op de methodiek die ook in de eerdere onderzoeken is toegepast. Deze bestaat uit een dieptestudie en een digitale uitvraag onder gemeenten.

Voor de dieptestudie is gewerkt met een kerngroep

Eerst is een selectie gemaakt van een **kerngroep van tien gemeenten**, die samen een representatieve steekproef vormt voor het opstellen van de uitvraag en het valideren van de uitkomsten. De kerngroep is voor een deel voortgekomen uit de Commissie verkiezingen van de Nederlandse Vereniging van Burgerzaken (NVVB), aangevuld met gemeenten uit het netwerk van de VNG om de representativiteit te borgen.

Bij deze selectie is o.a. gekeken naar grootteklasse en geografische ligging.

Categorie	Grootteklasse	Deelnemende gemeenten kerngroep
Klein	Tot 50.000 inwoners	Maasdriel, Oegstgeest en Venray
Middel	50.000 tot 100.000 inwoners	Assen en Capelle a/d IJssel
Groot	100.000 tot 250.000 inwoners	Breda, Groningen en Zoetermeer
Zeer groot	Meer dan 250.000 inwoners	Amsterdam en Utrecht

Met de kerngroep is vooraf het gesprek gevoerd om een format op te stellen

In gesprekken met **een selectie van vier** van die tien gemeenten is vooraf een analyse gemaakt van de kostenposten en de uitgaven, waarmee een **format is opgesteld** om ook de uitkomsten op te kunnen halen bij de overige gemeenten.

In dit format is een categorisering gemaakt van verschillende typen kosten

Om een betrouwbaar beeld van de kosten op te kunnen halen, is het van belang om een heldere categorisering van type kosten te hanteren die herkenbaar is voor gemeenten. Om te voorkomen dat gemeenten bepaalde kostenposten anders interpreteren, is het detailniveau van de categorisering zoveel als mogelijk beperkt. Ook hebben we de splitsing van de verschillende compensaties namens BZK (coronamaatregelen tijdens verkiezingen en vervroegd stemmen/briefstemmen) niet expliciet opgenomen, aangezien gemeenten hier zelf ook geen onderscheid in maken. Tegelijkertijd dient het onderzoek een vergelijking te maken met de eerdere berekeningen (van AEF en BZK) die hebben geleid tot de compensatie. De categorisering is dus hanteerbaar voor gemeenten en vergelijkbaar met de rekenmethodiek uit de totstandkoming door AEF en BZK.

In een landelijke uitvraag hebben 162 gemeenten dit format gevuld

Dit **format is digitaal uitgezet** bij alle Nederlandse gemeenten zodat zij de werkelijke uitgaven specifiek inzichtelijk konden maken. De **ingevulde formats** zijn retour ontvangen na de verkiezingen, waarna wij de **resultaten hebben geanalyseerd**. In onderstaande tabel staat de respons per grootteklasse. Gezien de percentages kunnen we spreken van een **representatieve respons** voor alle grootteklassen van gemeenten.

Categorie	Aantal gemeenten	Respons
Klein	175	74 (42 procent)
Middel	148	70 (47 procent)
Groot	28	14 (50 procent)
Zeer groot	4	4 (100 procent)
Totaal	355	162 (46%)

Na een analyse op de uitkomsten is in gesprekken kleuring gegeven aan de cijfers

Aansluitend hebben we in gesprekken met de tien gemeenten van de kerngroep in een **interview** de mogelijke verschillen in de uitkomsten geduid en voorbeelden bij de gemaakte kosten opgehaald.

In het rekenmodel zijn de uitkomsten geëxtrapoleerd voor alle Nederlandse gemeenten

Op basis van de 162 ingevuld formats, zijn de gerealiseerde kosten voor alle Nederlandse gemeenten geëxtrapoleerd. Dit is gedaan op basis van de verdeling van de bedragen per gemeente in het totaalbedrag van de compensatie, de € 51 miljoen. Dit is als volgt opgedeeld:

- De compensatie van € 29 miljoen, die in de Septembercirculaire 2020 van het gemeentefonds is opgenomen, om de coronamaatregelen te hanteren tijdens de Tweede Kamerverkiezingen.
  - Hierbij is uitgegaan van het aantal stembureaus als verdeelsleutel. Het aantal stembureaus is gebaseerd op het gemiddelde van het aantal stembureaus bij de Provinciale Staten-/Waterschapsverkiezingen en Europese Parlementsverkiezingen 2019, op basis van data van de Kiesraad.
- De compensatie van € 22 miljoen, voor het vroegstemmen en stemmen per post.
  - Hierbij is uitgegaan van een verdeling naar rato van het aantal kiesgerechtigden.

Om er zeker van te zijn dat er geen uitschieters in de resultaten zijn beland, zijn verschillende controles uitgevoerd op de ontvangen resultaten. Zeer incidenteel is er na de gevoerde gesprekken of gedane analyse een aanpassing (naar beneden) doorgevoerd in de cijfers.

Afsluitend is deze rapportage opgesteld en in concept voorgelegd aan VNG en BZK

De reacties van VNG en BZK zijn verwerkt in de definitieve versie van het rapport.

2.2 Belangrijkste uitgangspunten

We hanteren een aantal uitgangspunten en definities

Bij de uitvoering is een aantal uitgangspunten gehanteerd. Dit is voornamelijk van belang om de resultaten uit dit onderzoek te kunnen vergelijken met de eerdere uitkomsten. Zo is vast te stellen waarom de uitkomsten eventueel anders zijn. De (belangrijkste) uitgangspunten zijn:

- **Periode en scope:** we kijken naar alle kosten die gerelateerd zijn aan de organisatie van de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2021.
- **Compensatie:** ons onderzoek omvat alleen de effecten van de coronacrisis zelf. Er is geen onderzoek gedaan naar de beste manier om deze effecten te compenseren.
- **Gerealiseerd:** dit onderzoek richt zich alleen op gerealiseerde meerkosten. In een paar gevallen is voor een klein deel van de totale kosten een realistische prognose van nog te realiseren meerkosten opgenomen. We onderzoeken niet of dit ook op deze wijze is opgenomen in de boekhouding van gemeenten.
- **Koepel:** we bezien alleen de financiële gevolgen voor gemeenten, niet die van de VNG of organisaties zoals expertisecentra of onderzoeksinstellingen.
- **BES-eilanden:** Bonaire, St. Eustatius en Saba zijn bijzondere gemeenten en zijn buiten scope van het onderzoek.
- **Beleidskeuzes:** dit onderzoek omvat alle financiële effecten die het gevolg zijn van landelijke maatregelen en wetgeving. Daarnaast worden ook breed gedragen beleidskeuzes, door een meerderheid van gemeenten, meegenomen, zoals bijvoorbeeld het incidenteel verhogen van de bijdrage voor stemtellers. Een enkele beleidskeuzes die incidenteel genoemd is, maar niet breed gedragen, lichten we kwalitatief toe maar worden niet meegenomen in de cijfers. Een voorbeeld hiervan is een ingrijpende verbouwing van een locatie om meer ruimte te creëren.
- **Oorsprong kosten:** voor de juiste vergelijking wordt duidelijk onderscheid gemaakt tussen de reguliere kosten en de meerkosten vanwege corona.

3 Type kosten

3.1 Reguliere kosten en meerkosten corona

Op basis van gesprekken met gemeenten en in overleg met de VNG en BZK, zijn de volgende definities gehanteerd:

- **Reguliere kosten:** de kosten die gemaakt zouden zijn voor het organiseren van de ‘reguliere’ Tweede Kamerverkiezingen, aansluitend bij het beschikbare bedrag dat hiervoor beschikbaar is gesteld.
- **Meerkosten vanwege corona:** aanvullende kosten op deze reguliere kosten, voor:
  - Aanvullende middelen en werkzaamheden die nodig zijn voor het naleven van de geldende landelijke maatregelen gedurende de coronacrisis
  - Aanvullende middelen en werkzaamheden die nodig zijn voor het naleven van de maatregelen en uitvoeren van extra taken die zijn opgenomen in de wetgeving gedurende de coronacrisis.

In dit onderzoek is primair gekeken naar de meerkosten vanwege corona

In de volgende paragrafen wordt beknopt een beschrijving gegeven per type meerkosten.

3.2 Huisvesting

De categorie *huisvesting* bestaat uit de bijkomende huisvestingskosten die zijn gemaakt voor het *corona-proof* organiseren van de verkiezingen:

- **Stemlokalen:** de huur van de publieke en private ruimten die zijn ingezet als stembureaus.
- **Locatie telling:** de huur van de publieke en private ruimten waar de stemmen zijn geteld.
- **Opslag stembescheiden:** de huur van de publieke en private ruimten voor de opslag van de stembescheiden voor het tellen.
- **Opslag materiaal:** de huur van de publieke en private ruimten waarin materiaal zoals desinfectiemiddelen en spatschermen zijn opgeslagen.
- **Werkplekken organisatie verkiezingen:** de huur van de publieke en private ruimten waarin de overleggen en de afstemming m.b.t. de organisatie van de verkiezingen hebben plaatsgevonden.

3.3 Personeel

De categorie *personeel* bestaat uit de additionele personeelskosten die zijn gemaakt voor hogere en meer vergoedingen aan vrijwilligers en medewerkers en de inhuur van personeel:

- **Stemlokalen 15 en 16 maart:** stembureauleden (incl. reserveleden) en ondersteunend personeel (bijv. schoonmaak) voor het vervroegd stemmen op 15 en 16 maart.

- **Stemlokalen 17 maart:** stembureauleden (incl. reserveleden) en ondersteunend personeel (bijv. schoonmaak) voor het stemmen op 17 maart.
- **Crowd management en handhaving:** handhaving en externe inhuur voor crowd-management en beveiliging rondom de stemlokalen.
- **Afgiftepunten briefstemmen:** personeel op de afgiftepunten van het briefstemmen.
- **Telling stemmen:** personeel bij de vooropening van de briefstemmen, de telling(en) van de briefstemmen, van het vervroegd stemmen en van de stemmen op 17 maart.
- **Vervoer en beveiliging stembescheiden:** personeel voor het vervoer en de beveiliging van de stembescheiden.
- **Ambtelijke inzet:** personeel voor de voorbereidingen en de organisatie van de verkiezingen. Denk hierbij aan de inzet van ambtenaren en de eventuele inhuur van externen in het projectteam. Het gaat enkel om de inzet waar daadwerkelijk extra uitgaven tegenover staan (uitbetalen overuren en inhuur van externen), dus niet wanneer ambtenaren van andere afdelingen zijn ingezet.

3.4 Materiaal

De categorie *materiaal* betreft de extra materiële kosten voor het *corona-proof* organiseren van de verkiezingen:

- **Kosten inrichting stemlokalen:** de aanschaf van de desinfectiemiddelen, spatschermen, 1,5 meter stickers, tafels, stembussen, etc.
- **ICT-kosten:** het aanpassen van apps, ontwikkelen van filmpjes, en dergelijke voor het *corona-proof* organiseren van de verkiezingen.
- **Drukkosten:** de (extra) stembiljetten, brieven en enveloppen voor de verkiezingen.
- **Portokosten briefstemmen:** de verzendkosten van de brieven voor het briefstemmen.

3.5 Overig

In de laatste kostencategorie vallen de *overige* kosten die zijn gemaakt:

- **Werving personeel:** wervingscampagnes voor extra stembureauleden.
- **Opleiding personeel:** extra trainingen voor stembureauleden ter voorbereiding op de verkiezingen.
- **Communicatie richting inwoners:** brieven, posters, advertenties die de inwoners hebben geïnformeerd m.b.t. het *corona-proof* stemmen.
- **Digitale zitting (alleen voor hoofdstembureau):** het organiseren en faciliteren van de digitale zitting van het hoofdstembureau.

4 Uitkomsten

4.1 Categorisering van inzichten

In dit hoofdstuk presenteren we de uitkomsten. Dit doen we op basis van de gevoerde gesprekken met tien gemeenten en de ontvangen formulieren van 162 gemeenten.

We kijken naar verschillende typen kosten

Zoals aangegeven in hoofdstuk 2 kijken we enkel naar de meerkosten vanwege corona. Daarbij wordt onderscheid gemaakt in de verschillende typen kosten zoals deze in hoofdstuk 3 zijn toegelicht.

Er wordt onderscheid gemaakt tussen verschillende grootte van gemeenten

Om de mogelijke verschillen waar te kunnen nemen in de schaal van een gemeente, is gewerkt met verschillende grootteklassen:

- **Klein:** tot 50.000 inwoners | 175 gemeenten
- **Middel:** 50.000 tot 100.000 inwoners | 148 gemeenten
- **Groot:** 100.000 tot 250.000 inwoners | 28 gemeenten
- **Zeer groot:** meer dan 250.000 inwoners | 4 gemeenten

4.2 Op hoofdlijnen

De uitkomsten op totaalniveau laten zien dat de totale kosten € 52 miljoen bedragen, zoals in onderstaande tabel is weergegeven. Alle uitkomsten worden afgerond op € 1.000.

Categorie	Klein < 30k	Middelgroot 30 - 100k	Groot 100 - 350k	Zeer groot > 350k	Totaal
Huisvesting	€ 861.000	€ 1.522.000	€ 2.100.000	€ 2.211.000	€ 6.694.000
Personeel	€ 5.187.000	€ 7.980.000	€ 5.697.000	€ 4.736.000	€ 23.600.000
Materiaal	€ 4.401.000	€ 7.402.000	€ 4.052.000	€ 3.930.000	€ 19.785.000
Overig	€ 537.000	€ 706.000	€ 343.000	€ 432.000	€ 2.018.000
Totaal	€ 10.986.000	€ 17.610.000	€ 12.192.000	€ 11.309.000	€ 52.097.000

In de volgende paragrafen gaan we in op de uitkomsten per kostenpost.

4.3 Huisvesting

De uitgaven voor de extra huisvesting zijn 10 tot 20 procent van de totale kosten

Vanwege de 1,5-meter maatregelen moesten gemeenten meer locaties afhuren en uitwijken naar locaties met een groter oppervlak. In de bandbreedte van de extra kosten is de grootte van een gemeente duidelijk zichtbaar: voor kleine en middelgrote gemeenten is dit zo'n 10 procent, bij de grote en zeer grote gemeenten is dit 20 procent. Bij de grotere gemeenten moest vaker worden uitgeweken naar externe, vaak commerciële partijen, die een hogere prijs hanteren.

Als we naar gemiddelden kijken, gaf een kleine gemeente om en nabij € 4.920 (€ 861.000 / 175 gemeenten) extra uit aan huisvestingskosten. Voor een zeer grote gemeente was dit € 552.750 (€ 2.211.000 / 4 gemeenten).

Onderdelen kosten Huisvesting	Klein < 30k	Middelgroot 30 - 100k	Groot 100 - 350k	Zeer groot > 350k	Totaal
Stemlokalen	€ 764.000	€ 1.270.000	€ 1.706.000	€ 897.000	€ 4.637.000
Locatie telling	€ 38.000	€ 114.000	€ 167.000	€ 885.000	€ 1.204.000
Opslag stembesch.	€ 12.000	€ 42.000	€ 27.000	€ 140.000	€ 221.000
Opslag materiaal	€ 41.000	€ 53.000	€ 129.000	€ 55.000	€ 278.000
Werkplek organisatie	€ 6.000	€ 43.000	€ 71.000	€ 234.000	€ 354.000
Totaal	€ 861.000	€ 1.522.000	€ 2.100.000	€ 2.211.000	€ 6.694.000

Er zijn door gemeenten meer stemlokalen ingezet dan dat dit regulier het geval is

Gemeenten geven aan dat zij in verband met het vroeg-stemmen op 15 en 16 maart locaties langer moesten huren dan dat zij dat normaal zouden doen voor enkel 17 maart. Ook op 17 maart is het aantal stemlokalen hoger dan dat zij dat regulier zouden aanbieden, om meer spreiding te kunnen bieden. Gemeenten hebben hier zelf soms de afweging gemaakt om maandag en dinsdag meer stemlokalen te openen dan waartoe zij wettelijk verplicht waren om daarmee meer veiligheid aan haar inwoners te kunnen bieden.

De gemiddelde prijs was hoger, doordat moest worden uitgeweken naar andere locaties

Niet alle locaties die regulier beschikbaar waren, konden worden ingezet. Daardoor moest worden uitgeweken naar 'nieuwe' locaties. Vaak waren dit commerciële partijen, die t.o.v. openbare gebouwen een hogere prijs hanteren. Waar het niet lukte om in een bepaald gebied een alternatief te vinden, zijn tenten of stemstraten opgezet. Ook vanuit de politiek kwam het belang van het realiseren van stemlocaties in de (bijna) buitenlucht naar voren. Deze locaties zijn verhoudingsgewijs aanzienlijk duurder dan de reguliere locaties, vanwege opbouw, afbouw en stookkosten.

Het valt op dat bij kleine, middelgrote en grote gemeenten het grootste aandeel huisvestingskosten in huur van stemlokalen zit. Voor kleine gemeenten is dit bijvoorbeeld € 764.000 van de € 861.000, wat neerkomt op 89 procent. Daarentegen zijn de huisvestingskosten van zeer grote gemeenten voor het leeuwendeel verdeeld over de stemlokalen (41 procent) en de tellocaties (40 procent).

Locaties voor de telling zijn met name in de grote gemeenten groots opgezet

Voor de telling van de stemmen is in kleinere gemeenten vaak uitgeweken naar het gemeentehuis of een publiek gebouw. Bij de grotere gemeenten voldeden deze ruimtes vaak niet aan de eisen om de telling *corona-proof* te kunnen organiseren. Zo werd in Utrecht de Jaarbeurs afgehuurd en in Amsterdam de RAI. Deze evenementenlocaties waren nodig om afstand te kunnen bewaren en het proces goed te laten verlopen, maar dit resulteerde wel in forse meerkosten.

Kosten voor opslag van stembescheiden en materiaal zijn relatief beperkt

Voor het opslaan van de stembescheiden is over het algemeen gebruik gemaakt van een al beschikbare kluis van de gemeente. Soms zat het ook bij de huurprijs van de locatie van de tellocatie in. Materiaal als spatschermen, bureaus en desinfectiemiddelen werden veelal opgeslagen in gemeentelijk depots. Incidenteel heeft dit geleid tot meerkosten, omdat hier de opslagruimte van de gemeente niet toereikend was. Zo gaf een gemeente aan dat zij een gemeentelijke ruimte hebben verbouwd voor opslag van materiaal.

Aanvullende werkplekken zijn in enkele gevallen ook extern gehuurd

Het projectteam dat verantwoordelijk is voor de organisatie van de verkiezingen heeft veelal vanaf het gemeentehuis gewerkt. Waar dit, om welke reden dan ook, niet praktisch was is uitgeweken naar externe locaties waarvoor ook een vergoeding is betaald. Dit geldt met name voor zeer grote gemeenten, waar ongeveer 11 procent van de huisvestingskosten aan extra werkplekken is uitgegeven. Voor andere gemeenten was dit 1 tot 3 procent van de huisvestingskosten.

4.4 Personeel

42 tot 47 procent van de totale kosten wordt gemaakt voor personele inzet

Bijna de helft van de meerkosten door corona zijn terug te leiden naar de inzet van personeel. Het gaat met name om de vergoedingen voor extra stembureauleden (incl. reserveleden). Daarnaast hebben sommige gemeenten ervoor gekozen de vergoeding van de vrijwilligers te verhogen. Vanwege corona wilde een groot deel van de vrijwilligers die regulier stembureau-lid zijn, liever niet meewerken. Daardoor is besloten de vergoeding licht te verhogen, in de hoop het aantrekkelijker te maken deel te nemen. Ook is er soms voor gekozen de dagen in te delen in kortere diensten, waardoor er meer vergoedingen uitgekeerd moesten worden.

Onderdelen kosten Personeel	Klein < 30k	Middelgroot 30 - 100k	Groot 100 - 350k	Zeer groot > 350k	Totaal
Stemlok. 15 + 16 mrt	€ 1.056.000	€ 1.570.000	€ 974.000	€ 218.000	€ 3.818.000
Stemlok. 17 mrt	€ 1.151.000	€ 2.183.000	€ 1.471.000	€ 966.000	€ 5.771.000
Crowd management	€ 248.000	€ 434.000	€ 274.000	€ 257.000	€ 1.213.000
Afgiftepunten	€ 191.000	€ 170.000	€ 68.000	€ 16.000	€ 445.000
Telling stemmen	€ 519.000	€ 635.000	€ 342.000	€ 306.000	€ 1.802.000
Verv./bev. stembesch.	€ 153.000	€ 267.000	€ 288.000	€ 702.000	€ 1.410.000
Ambtelijke inzet	€ 1.869.000	€ 2.721.000	€ 2.280.000	€ 2.271.000	€ 9.141.000
Totaal	€ 5.187.000	€ 7.980.000	€ 5.697.000	€ 4.736.000	€ 23.600.000

Voor het vroeg-stemmen op 15 en 16 maart zijn extra kosten gemaakt

Vroeg-stemmen was een aanvullende maatregel voor gemeenten vanwege corona, waar zij bij de organisatie van de verkiezingen nog niet eerder mee te maken hebben gehad. Alle personeel dat tijdens het vroeg-stemmen is ingezet, resulteerde in meerkosten voor gemeenten. Voor de gemiddelde, grote gemeente kwam dit bijvoorbeeld neer op € 34.800. Door gebrek aan ervaring met vroeg-stemmen was het lastig een inschatting te maken met betrekking tot de opkomst. Gemeenten zijn daarom veelal uitgegaan van het wettelijk minimum aantal stembureaus en bijbehorend personeel. Achteraf is aangegeven dat het aantal stembureaus en personeelsbezetting op 15 en 16 maart lang niet altijd nodig was gezien de opkomst tijdens het vroeg-stemmen.

Naast de reguliere personeelskosten voor stemlokalen op 17 maart, zijn ook op de officiële verkiezingsdag extra kosten gemaakt

Voor het *corona-proof* organiseren van de Tweede Kamerverkiezingen waren meer stembureauleden nodig dan normaal gesproken. Hier zijn twee redenen voor te noemen. Allereerst waren er meer stemlokalen nodig om voldoende spreiding te bieden, omdat in de politiek was besloten dat meer stembureaus moesten worden ingericht dan bij de vorige Tweede Kamerverkiezingen. Voor ieder extra stembureau is ook een vast aantal stembureauleden nodig. Daarnaast is het aantal stembureauleden per stembureau opgehoogd. Dit was wettelijk verplicht. Tot slot hebben sommige gemeenten ervoor gekozen de vergoeding per stembureau-lid te verhogen.

Voor handhaven en reguleren rond de stembureaus zijn beperkt extra kosten gemaakt

Voor alle grootteklassen geldt dat gemiddeld 5% van de personeelskosten aan crowd management en handhaving zijn uitgegeven. Hoewel dit een relatief kleine kostenpost is van het totaal, is dit in veel gemeenten wel een post die in voorgaande verkiezingen niet of nauwelijks bestond. Daarnaast waren er op individueel niveau grote verschillen tussen gemeenten. Voor een kleine gemeente is dit gemiddeld € 1.500 en een middelgrote € 3.000 per gemeente. Bij grote gemeenten (€ 10.000) en zeer grote (€ 65.000) zijn deze kosten significant hoger. In sommige gemeenten is crowd management opgevangen door boa's en handhavingspersoneel (geen extra kosten), terwijl andere gemeenten externe beveiliging in hebben gehuurd. Ook hier is verschillend mee omgegaan. Gemeenten die een commercieel beveiligingsbedrijf hebben ingehuurd, hebben relatief hoge meerkosten gerealiseerd. Een voorbeeld uit Venray waar studenten tegen een lage vergoeding zijn ingezet om kiezers te begeleiden, resulteerde logischerwijs in lage kosten.

De afgiftepunten waren veelal in eigen huisvesting opgezet

Voor het briefstemmen waren afgiftepunten nodig die een week voor de officiële verkiezingsdag geopend dienden te zijn. In veel gemeenten zijn deze afgiftepunten op gemeentelijke locaties neergezet waar geen extra personeel nodig was. Zo gaven enkele kleinere gemeenten aan dat zij één afgiftepunt hadden bij de aankomstbalie van het gemeentehuis, waar het dienstdoende secretariaat toezicht op hield. De meerkosten voor personele inzet op afgiftepunten is zodoende minimaal geweest, afgezien van een aantal gemeenten die op deze locaties 'voor de zekerheid' beveiliging of handhaving hebben neergezet.

Telling vroeg tussendoor en achteraf meer capaciteit tegen een hogere prijs

Doordat er tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 extra mogelijkheden waren om te stemmen (vroeg- en briefstemmen), was er meer personeel nodig om de stemmen te tellen. Het tellen van de briefstemmen behoefde een andere werkwijze, waardoor extra capaciteit nodig was. Daarnaast hebben verschillende gemeenten ervoor gekozen om vroeg- en briefstemmen al voor 17 maart 21.00 uur te tellen, wat extra kosten met zich meebracht. Er

waren ook gemeenten die gewacht hebben tot 17 maart 21.00 uur om direct alle stemmen te tellen.

Vervoer en beveiliging van stembescheiden is bij grotere gemeenten vaak extern belegd

Bij de meerkosten voor vervoer en beveiliging van stembescheiden is een duidelijk verschil te zien tussen de grootteklassen van gemeenten. Kleine en middelgrote gemeenten hebben 3 procent van de personele kosten aan vervoer en beveiliging besteed en bij grote gemeenten was dit 5 procent. Echter, zeer grote gemeenten hadden voor vervoer en beveiliging van stembescheiden een kostenpost van 15% van de totale personeelskosten. De verschillen zijn goed verklaarbaar. In Venray zijn de stembescheiden door eigen personeel vervoerd en opgeslagen op het gemeentehuis, terwijl in Amsterdam vervoer en beveiliging van de stembescheiden door een logistieke partij is gedaan.

Er zijn veel middelen besteed aan het versterken van de ambtelijke inzet

Voor vrijwel alle gemeenten was het *corona-proof* organiseren van de Tweede Kamerverkiezingen een grote opgave, waar ook binnen de ambtelijke organisatie personele versterking voor nodig was. Door eigen personeel binnen de gemeente tijdelijk in te zetten voor de verkiezingen is een deel van het additionele werk opgevangen, maar in de meeste gevallen was dit onvoldoende. Er is daarom veel personeel extern ingehuurd om alles organisatorisch voor elkaar te krijgen, in sommige gemeenten zijn de projectteams verkiezingen qua grootte zelfs verdubbeld. Personele meerkosten bestonden voor 34 tot 48 procent uit extra inhuur om de ambtelijke organisatie te ondersteunen.

4.5 Materiaal

Na personeel, zijn meerkosten voor materiaal vanwege corona het grootst: 33 tot 42 procent

Materiële kosten vormen een belangrijk aandeel in het totaal van de meerkosten door corona. Daarnaast is dit een kostenpost die tijdens eerdere verkiezingen in de meeste gemeenten vele malen lager was. Dit heeft alles te maken met de inrichting van de stemlokalen, waar vanwege covid-19 desinfectiemiddelen, spatschermen, 1,5 meter stickers en ander materiaal voor nodig was. Procentueel gezien zijn de verschillen tussen de vier grootteklassen minimaal.

De materiële meerkosten zien er gemiddeld per grootteklasse gemeente als volgt uit: een kleine gemeente heeft € 25.000 aan materiële kosten uitgegeven, een middelgrote gemeente € 50.000, een grote gemeente € 144.000 en een zeer grote gemeente € 983.000.

Onderdelen kosten Materiaal	Klein < 30k	Middelgroot 30 - 100k	Groot 100 - 350k	Zeer groot > 350k	Totaal
Inrichting stemlok.	€ 2.482.000	€ 4.255.000	€ 2.554.000	€ 2.953.000	€ 12.244.000
ICT-kosten	€ 135.000	€ 171.000	€ 339.000	€ 311.000	€ 956.000
Drukkosten	€ 961.000	€ 1.521.000	€ 619.000	€ 239.000	€ 3.340.000
Portokosten	€ 823.000	€ 1.455.000	€ 540.000	€ 427.000	€ 3.245.000
Totaal	€ 4.401.000	€ 7.402.000	€ 4.052.000	€ 3.930.000	€ 19.785.000

Met name de inrichting van de stemlokalen vroeg een behoorlijke investering

Zoals te zien in bovenstaande tabel waren de extra kosten voor het *corona-proof* inrichten van de stemlokalen de grootste post in de categorie materiaal. Waar kleine en middelgrote gemeenten respectievelijk 56 en 57 procent van de materiële kosten hebben uitgegeven aan inrichting, was dit voor grote en zeer grote gemeenten 63 en 74 procent. Vrijwel alle gemeenten hebben spatschermen, desinfectiemiddelen en andere corona gerelateerde materialen zelf ingekocht en niet gehuurd. Daarnaast hebben gemeenten aangegeven dat ze op sommige locaties extra tafels en ander ‘regulier’ materiaal hebben gehuurd om 1,5 meter afstand te kunnen houden.

Op het gebied van ICT waren slechts kleine aanpassingen nodig

De kosten voor ICT waren in de meeste gemeenten zeer beperkt en in een deel van de gemeenten zelfs nul. Op totaalniveau gaat het om gemiddeld € 2.800 per gemeente. Er zijn gemeenten die een filmpje hebben gemaakt of een app (zoals de wachtrij-app) hebben ontwikkeld of aangepast, expliciet gericht op het stemmen tijdens coronatijd. Dit heeft in sommige gevallen voor additionele kosten gezorgd, maar kon in andere gemeenten ook opgevangen worden binnen het reguliere budget.

Door het briefstemmen zijn druk- en portokosten hoger dan tijdens voorgaande verkiezingen

Vrijwel alle gemeenten hebben standaardafspraken met partijen zoals PostNL voor het drukken en verzenden van de benodigde brieven en documenten. De extra druk- en portokosten voor het briefstemmen zijn in de meeste gevallen opgenomen in de reeds bestaande afspraken met deze partijen. Een enkele gemeente heeft additionele drukkosten opgevoerd om extra informatie aan inwoners te verschaffen. Zo heeft een gemeente een aparte kaart met de (nieuwe) locaties van de stembureaus laten drukken.

4.6 Overig

Een klein deel, 3 tot 5 procent, is ingezet aan overige posten

De categorie overig kent weinig grote kostenposten. Daarnaast zijn de verschillen tussen de vier grootteklassen minimaal. Op totaalniveau hebben gemeenten € 2 miljoen van de € 52 miljoen meerkosten aan overige posten uitgegeven. Het werven en opleiden van personeel en de communicatie richting inwoners heeft voor meerkosten gezorgd, voornamelijk omdat dit vanwege corona omgezet is naar digitale vormen.

Onderdelen kosten Overig	Klein < 30k	Middelgroot 30 - 100k	Groot 100 - 350k	Zeer groot > 350k	Totaal
Werving stemb. pers.	€ 32.000	€ 32.000	€ 117.000	€ 103.000	€ 284.000
Opleiding stemb. pers.	€ 341.000	€ 421.000	€ 80.000	€ 138.000	€ 980.000
Comm. richting inw.	€ 164.000	€ 250.000	€ 137.000	€ 182.000	€ 733.000
Digitale zitting	€ -	€ 3.000	€ 9.000	€ 9.000	€ 21.000
Totaal	€ 537.000	€ 706.000	€ 343.000	€ 432.000	€ 2.018.000

Doordat er meer nieuwe mensen nodig waren, is ingezet op werving en opleiding

De extra kosten voor werving van stembureauleden en -tellers verschillen tussen grootteklassen. Kleine en middelgrote gemeenten hebben respectievelijk 6 en 5 procent van de overige kosten aan werving uitgegeven, bij grote en zeer grote gemeenten was dit 34 en 24 procent. Ook voor het opleiden van stembureauleden en -tellers zijn meerkosten gemaakt. Met name in gemeenten waar een terughoudende opkomst van ervaren personeel (vaak op leeftijd) was vanwege corona, was er veel nieuw personeel nodig dat opgeleid moest worden. Ook dienden stembureauleden additioneel geïnformeerd te worden over de coronaregels en zijn fysieke trainingen omgezet naar digitale alternatieven.

De verkiezingen vroegen ook meer en andere communicatie richting inwoners

In vrijwel alle gemeenten is in enige vorm extra inzet gepleegd op het informeren van inwoners over de aangepaste verkiezingen. Gemeenten gaven aan dat ze het belangrijk vonden om duidelijk te communiceren richting inwoners en hen het gevoel te geven dat ze met een gerust hart naar de stembus konden gaan. Om deze reden zijn inwoners via verschillende kanalen benaderd, waaronder informatieve posters, teksten in lokale kranten, uitleg per post en filmpjes (zie daarvoor ook onder 4.5).

Zeer beperkt zijn door hoofdstembureaus middelen besteed aan de digitale zitting

De 19 hoofdstembureaus in Nederland waren tijdens coronatijd verplicht een digitale zitting te organiseren. In sommige gemeenten heeft dit tot minimale kosten geleid.

5 Conclusies

In dit onderzoek zijn de meerkosten voor het *corona-proof* organiseren van de Tweede Kamerverkiezingen in kaart gebracht. De hoofdvraag van dit onderzoek is of de geboden compensatie van het ministerie van BZK voldoende was om de meerkosten te dekken die zijn gemaakt voor het *corona-proof* organiseren van de verkiezingen. De raming van de kosten is gebaseerd op gegevens van 162 Nederlandse gemeenten. Gemeenten hebben hun meerkosten voor huisvesting, personeel, materiaal en overig ingevuld in een format dat zij van AEF hebben ontvangen. AEF heeft de ingevulde formulieren verwerkt en, na een kwaliteitscontrole, geanalyseerd. Daarna zijn de resultaten getoetst bij tien steekproefgemeenten. Zo is een uniforme raming van het landelijke beeld tot stand gekomen.

Op totaalniveau sluiten de uitkomsten van € 52 miljoen goed aan bij de compensatie van € 51 miljoen

De onderstaande tabel vat de totale kosten die zijn geraamd voor de vier kostencategorieën samen. Daarnaast is per grootteklasse en op totaalniveau te zien hoe hoog de geboden compensatie is en wat het verschil is tussen de daadwerkelijk gerealiseerde kosten en de geboden compensatie. Binnen de verdeling van de € 51 miljoen, liggen de werkelijke kosten voor het vroeg- en briefstemmen iets hoger dan de gecompenseerde € 22 miljoen en de € 29 miljoen voor de coronamaatregelen juist iets lager.

Categorie	Klein <30k	Middelgroot 30-100k	Groot 100-350k	Zeer groot >350k	Totaal
Huisvesting	€ 861.000	€ 1.522.000	€ 2.100.000	€ 2.211.000	€ 6.694.000
Personeel	€ 5.187.000	€ 7.980.000	€ 5.697.000	€ 4.736.000	€ 23.600.000
Materiaal	€ 4.401.000	€ 7.402.000	€ 4.052.000	€ 3.930.000	€ 19.785.000
Overig	€ 537.000	€ 706.000	€ 343.000	€ 432.000	€ 2.018.000
Totaal	€ 10.986.000	€ 17.610.000	€ 12.192.000	€ 11.309.000	€ 52.097.000
Compensatie	€ 11.083.000	€ 22.159.000	€ 11.413.000	€ 6.355.000	€ 51.000.000
Vershil	+ € 97.000	+ € 4.549.000	- € 799.000	- € 4.954.000	- € 1.097.000

De meerkosten voor personeel en materiaal tellen het zwaarst mee in het totaal

83 procent van de meerkosten worden bepaald door inzet van extra personeel en materiële kosten. In vergelijking met voorgaande verkiezingen lijken dit ook de categorieën waar de kosten het hardst omhoog zijn gegaan. Voor personeelskosten zat dit voornamelijk in het aantal stembureauleden (meer stembureaus en hogere bezetting per bureau) en de

vergoeding per stembureau-lid. Bij materiaal zijn de kosten voor *corona-proof* inrichten van de stemlokalen de duidelijke oorzaak.

De verdeling van compensatie naar grootteklasse loopt niet altijd in lijn met de uitgaven

Uit bovenstaande tabel is op te maken dat kleine en middelgrote gemeenten minder hebben uitgegeven dan dat ze aan compensatie hebben ontvangen. Grote en zeer grote gemeenten hebben daarentegen juist hogere meerkosten in vergelijking met de geboden compensatie. Op basis van de gegevens uit dit onderzoek stellen we vast dat (een deel van) de kleinere gemeenten binnen de verkregen compensatie hebben kunnen blijven, terwijl (een deel van) de grote gemeenten en alle vier de zeer grote gemeenten te weinig compensatie hebben ontvangen. Naast de grootteklassen op basis van het aantal inwoners, is er ook nog gekeken naar andere demografische gegevens waarmee onderscheid zichtbaar zou kunnen zijn. Hier zijn geen heel specifieke aanknopingspunten uit naar voren gekomen.

Een aantal kostenposten hebben ervoor gezorgd dat grotere gemeenten niet uitkomen met de compensatie

Op de volgende kostenposten hebben grotere gemeenten gemiddeld aanzienlijk meer uitgegeven dan kleinere gemeenten:

- Stemlokalen
- Tellocaties
- Vervoer en beveiliging stembescheiden
- Ambtelijke inzet
- Kosten inrichting stemlokaal

Voor de verdeling van de € 51 miljoen aan compensatie, is voor het grootste deel (€ 29 miljoen) het aantal stemlokalen als verdeelsleutel gehanteerd. Voor het overige deel (€ 22 miljoen) is gekeken naar het aantal kiesgerechtigden. Er lijkt dus geen rekening gehouden te zijn met het verschil in prijs en schaal per grootteklasse van gemeenten. Terwijl we zien dat de hogere kosten voor stemlokalen en tellocaties te wijten zijn aan hogere huurprijzen in dichtbevolkte gebieden.

In de zoektocht naar geschikte locaties die binnen de coronamaatregelen pasten, moesten grotere gemeenten vaak op zoek naar duurdere alternatieven. Het verschil tussen grotere en kleinere gemeenten op de andere drie kostenposten heeft te maken met de schaalgrootte waarop de verkiezingen georganiseerd moesten worden. Waar kleinere gemeenten een groot deel van het extra werk binnen de ambtelijke organisatie op konden vangen, hebben grotere gemeenten hier (veelal dure) externe partijen voor moeten huren.

Niet alle inzet van gemeenten komt als meerkosten naar voren in dit onderzoek

Over het algemeen kostte de *corona-proof* organisatie van deze verkiezingen meer werk dan gebruikelijk is voor de verkiezingen. Dit komt door het naleven van de coronamaatregelen, maar vooral omdat er veel organisatie nodig was voor het vroeg-stemmen en het briefstemmen. Omdat afspraken en regels zoals gecommuniceerd door het ministerie gaandeweg wijzigden, vergde dit ook reorganisatie en daarmee meer inspanning van de ambtelijke organisatie. Dit heeft zich vertaald in veel uren van medewerkers van de projectteams verkiezingen, en hulp van collega's van andere afdelingen. Deze (zeer noodzakelijke) inzet is lastig in beeld te brengen en niet opgenomen als meerkosten in dit onderzoek.

De tijdelijke Wet verkiezing Covid-19 lijkt door gemeenten verschillend geïnterpreteerd, wat doorwerkt in de kosten

Uit de gesprekken met gemeenten werd duidelijk dat sommige gemeenten de wet op de letter hebben gevolgd, terwijl anderen hieraan op een iets meer pragmatische wijze invulling hebben gegeven. De keuzes die gemeenten hierin hebben gemaakt, zijn in sterke mate van invloed geweest op de toereikendheid van de geboden compensatie op individueel niveau. Uit de voorbeelden tijdens de interviews maakt AEF op dat de Tijdelijke wet voor gemeenten op verschillende manieren te interpreteren was. Vanwege onzekerheden rondom corona hebben sommige gemeenten zo min mogelijk risico genomen en dus meer maatregelen genomen met de financiële gevolgen van dien.

Gemeenten verwachten dat er compensatie plaatsvindt op basis van werkelijke kosten

Meerdere gemeenten hebben gedurende het onderzoek aangegeven dat zij benieuwd zijn naar de uitkomsten van dit onderzoek. Met name grotere gemeenten hebben aangegeven dat zij rekenen op een compensatie die in lijn ligt met de daadwerkelijk gerealiseerde kosten.

Bijlage I: totaal tabel in percentages

Categorie	Klein <30k	Middelgroot 30-100k	Groot 100-350k	Zeer groot >350k	Totaal
Huisvesting	€ 861.000	€ 1.522.000	€ 2.100.000	€ 2.211.000	€ 6.694.000
Stemlokalen	89%	83%	81%	41%	69%
Locatie telling	4%	7%	8%	40%	18%
Opst. Stembesch.	1%	3%	1%	6%	3%
Opslag materiaal	5%	3%	6%	2%	4%
Werkplek organisatie	1%	3%	3%	11%	5%
Personeel	€ 5.187.000	€ 7.980.000	€ 5.697.000	€ 4.736.000	€ 23.600.000
Stemlok. 15 + 16 mrt	20%	20%	17%	5%	16%
Stemlok. 17 mrt	22%	27%	26%	20%	24%
Crowd management	5%	5%	5%	5%	5%
Afgiftepunten	4%	2%	1%	0%	2%
Telling stemmen	10%	8%	6%	6%	8%
Verv./bev. stembesch.	3%	3%	5%	15%	6%
Ambtelijke inzet	36%	34%	40%	48%	39%
Materiaal	€ 4.401.000	€ 7.402.000	€ 4.052.000	€ 3.930.000	€ 19.785.000
Inrichting stemlok.	56%	57%	63%	75%	62%
ICT-kosten	3%	2%	8%	8%	5%
Drukkosten	22%	21%	15%	6%	17%
Portokosten	19%	20%	13%	11%	16%
Overig	€ 537.000	€ 706.000	€ 343.000	€ 432.000	€ 2.018.000
Werving stemb. pers.	6%	5%	34%	24%	14%
Opleiding stemb. pers.	63%	60%	23%	32%	48%
Comm. richting inw.	31%	35%	40%	42%	36%
Digitale zitting	0%	0%	3%	2%	1%
Totaal	€ 10.986.000	€ 17.610.000	€ 12.192.000	€ 11.309.000	€ 52.097.000

Bijlage II: deelgenomen gemeenten

AEF wil, ook namens de VNG, alle gemeenten bedanken die hebben meegewerkt aan dit onderzoek. Hieronder zijn de namen van de gemeenten die hebben deelgenomen per grootteklasse weergegeven. Speciale dank gaat uit naar de gemeenten die zitting namen in de kerngroep, deze gemeenten zijn dan ook dikgedrukt.

Klein

Asten, Baarn, Beek, Beesel, Bladel, Blaricum, Bloemendaal, Boekel, Borne, Boxmeer, Brielle, Bunnik, Bunschoten, Cuijk, Dalfsen, Dinkelland, Drimmelen, Druten, Duiven, Eemnes, Ermelo, Etten Leur, Grave, Haaksbergen, Hardinxveld-Giessendam, Hattem, Heeze-Leende, Hilvarenbeek, IJmuiden, Koggenland, Krimpen aan den IJssel, Landerd, Langedijk, Laren, Loon op zand, Lopik, **Maasdriel**, Meerssen, Midden-Delfland, Nederweert, Nunspeet, **Oegstgeest**, Oldebroek, Olst-Wijhe, Oostzaan, Ouder-Amstel, Oudewater, Putten, Reimerswaal, Renswoude, Reusel de Mierden, Rhenen, Scherpenzeel, Schiermonnikoog, Simpelveld, Sint Anthonis, Sluis, Son en Breugel, Staphorst, Tholen, Tubbergen, Uitgeest, Uithoorn, Veere, Waddinxveen, Weesp, Westerveld, Westervoort, Westvoorne, Winterwijk, Woensdrecht, Wormerland, Zaltbommel, Zeewolde

Middelgroot

Almelo, Assen, Barneveld, Berkelland, Boxtel, **Capelle aan den IJssel**, De Fryske Marren, De Ronde Venen, Den Helder, Deurne, Diemen, Doetinchem, Dronten, Echt-Susteren, Edam-Volendam, Gemert-Bakel, Goeree-Overflakkee, Gooise Meren, Gouda, Hardenberg, Heerenveen, Heerhugowaard, Heerlen, Hengelo, Heusden, Hoeksche Waard, Hollands Kroon, Hoorn, Houten, Huizen, IJsselstein, Katwijk, Leudal, Lochem, Meppel, Mill, Molenlanden, Nijkerk, Nissewaard, Noordoostpolder, Nuenen, Oldenzaal, Oude IJsselstreek, Overbetuwe, Papendrecht, Pijnacker-Nootdorp, Purmerend, Reeuwijk, Rijssen-Holten, Schouwen-Duiveland, Stadskanaal, Sudwest Fryslân, Terneuzen, Tiel, Valkenswaard, Veenendaal, Veldhoven, Velsen, **Venray**, Vlaardingen, Vlissingen, Waadhoeke, Waalwijk, Westerkwartier, Woerden, Zeist, Zevenaar, Zevenbergen, Zutphen, Zwijndrecht

Groot

Alkmaar, Almere, Alphen aan den Rijn, Amersfoort, Apeldoorn, Breda, Delft, Enschede, **Groningen**, Haarlemmermeer, Leeuwarden, Maastricht, Tilburg, **Zoetermeer**

Zeer groot

Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, **Utrecht**